

KELEMEN ZOLTÁN

REND ÉS RENDETLENSÉG A GYŰJTEMÉNYEKBEN
(MEGJEGYZÉSEK MILORAD PAVIĆ KAZÁR SZÓTÁRA KAPCSÁN)

REZÜMÉ

Milorad Pavić *Kazár szótár* című lexikonregénye megfelelő lehetőséget nyújt a nyugati kultúra és civilizáció tudományos rendje, illetve rendszerei felépítésének, létrejöttének, de legfőképpen előnyeinek és hátrányainak vizsgálatához. A Michel Foucault-i vagy Jorge Luis Borges-i értelemben veendő tudományos szerveződés, a hierarchia intézményes és egyúttal enciklopédikus kiépülése, illetve ennek ellentmondásai képezik a vizsgálat tárgyát, melyhez az említett Pavić-mű nyújtja a példákat. Borges feltételezi, hogy a kozmosz leírható enciklopédikusan, holott a tudástárak létrehozása – ahogy arról Foucault értekezik *A szavak és a dolgok Előszavában* – mindössze egy lehetséges emberi módszer a világ kiismerésére, de a rend, sőt a hely sem szigorú tény ebben az esetben, pusztán emberi kódolás eredménye. A metafizikai értelemben vett „abszolút könyv”, illetve abszolút gyűjtemény fikció. Paul Feyerabend *Három dialógus a tudásról* című művében mutat rá arra, hogy az sem egyértelmű, hogy mit tekintünk definíciónak és mit a definíció tárgyának, mert még ez a kettő is felcserélhető. A tudás társadalmi jelenség, és mint ilyen, egzakt módon nem meghatározható. Amellett persze, hogy az emberi meghatározások megismerhető határok közé sorolják például a tudást, hogy egyáltalán valamit meg lehessen állapítani róla, még ezek a határok sem tekinthetők megnyugtatóan állandónak. Míg Feyerabend számára a tudás társadalmi jelenséggé válik, addig Foucault a „dolgok”, a kultúra és a civilizáció kódjainak enciklopédikus rendjét utalja csupán a társadalom szintjére, míg a tudományokat, elsősorban a filozófiát mindezen kívül helyezi el, mint amelyek magyarázzák és szervezik a rendet. Mindezzel együtt Feyerabend és Foucault is azt kutatja, hogy egyáltalán milyen módon jöttek és jöhettek létre a tudás, illetve a megismerés általunk manapság ismert legkülönbözőbb formái.

KULCSSZAVAK: fikció, hierarchia, nyelv, szerveződés, tudás

ABSTRACT

Order and Disorder in the Collections
(Compliances about Milorad Pavić's Dictionary of Khazars)

Milorad Pavić's *Dictionary of Khazars* provides a good opportunity to investigate the structures and the creation of the scientific orders of western culture and civilization, as well as its advantages and disadvantages. The essay analyses the scientific organization, the build-up of the institutional and encyclopaedical hierarchy in the sense Michel Foucault or Jorge Luis Borges meant it, its contradictions not neglected. Pavić's book offers examples. Borges postulates that we can describe the cosmos in some encyclopaedical way, although the construction of the knowledgebase – as Foucault sees it in the Foreword of *Les Mots Et Les Choses* – is only a possible human method to gain knowledge of the world. But neither the order nor the place can be considered a solid fact in this case, they are only the outcome of human condition. The 'Absolute book' or the absolute collection in a metaphysical meaning is a fiction. Paul Feyerabend in his *Three Dialogues on Knowledge* points out, that it is not univocal what we can understand as definition or the subject of the definition, because these are interchangeable. Knowledge is a social phenomenon, and as such it cannot be exactly defined. Definitions keep knowledge among cognizable borders in order to be able to say something about it at all, but even the borders are not constant. While knowledge became a social phenomenon for Feyerabend, Foucault refers the encyclopaedical order of the codes of 'things' and culture to the level of society, while he takes the sciences, first and foremost philosophy out of this, because these explain and organize the order. Both of them investigate the methods of the creation of knowledge and cognition, as we nowadays realize them.

KEYWORDS: fiction, hierarchy, language, organization, knowledge.

„az igazságtól – ahogyan e lexikon egy lapján áll – nem is nyerhető
több, mint amennyit adunk neki.”¹
„Tudásra pedig úgy teszünk szert, hogy valamiféle rendet teszünk
ebben a masszában...”²

Michel Foucault híres *Előszava A szavak és a dolgok* kötetből összekapcsolódott a szótárregények, így a *Kazár szótár* kérdésfelvetéseinek jelentős részével. A francia gondolkodó képes volt együtt látni és láttatni a külön-

---

¹ Milorad PAVIĆ, *Kazár szótár. Százezer szavas lexikonregény*, Fórum, Újvidék, 1987, xvii.

² Paul FEYERABEND, *Három dialógus a tudásról*, Osiris, Budapest, 1999, 56.

böző (túlnyomórészt magán-) gyűjtemények, a felvilágosodás korában megszerveződő enciklopédiák, tudományos igényű szöszedetek és a közgyűjtemények alapvetését, változását és kialakulását. Mindez kiváló vizsgálódási lehetőséget nyújtott a posztmodern irodalmak szótárregényei különböző értelmezőinek. Foucault egyik sarkalatos megállapítása Jorge Luis Borges *A John Wilkins-féle analitikus nyelv* című esszéje kapcsán a rend és a rendetlenség viszonyára vonatkozik, mégpedig epizstemológiai értelemben.³ Ez az esszé H. Nagy Péter *A lexikon mint a lehetséges történelmek archívuma* (Milorad Pavić: *Kazár szótár*) című tanulmánya szerint az európai embert gondolkodásának határait figyelmezteti.⁴ Mielőtt jelen dolgozat megkísérelné a rend és rendetlenség fogalmainak meghatározását, előre utal a borgesi és általában a posztmodern művek egyik sajátosságára, az áldokumentarizmusra, mely szorosan kapcsolódik az úgynevezett trükk-elbeszéléshez. Az áldokumentarizmus lényege, hogy az esszészzerű elbeszélés – cselekményének középpontjában általában valamely műalkotással, vagy tudományos művel – látszólag véletlenszerűen hivatkozik valós és nem létező szerzőkre, illetve művekre. Ez az eljárás nem nevezhető olyannak, mely a renddel szemben a rendetlenséget részesíti előnyben, ez túlzó egyszerűsítés lenne. Sokkal inkább alternatív rendmeghatározások, illetve rendszerek létrehozásáról, vagy az erre való igényről van szó. Ahogy Pavić műve az első csoportba tartozik, úgy például Danilo Kiš *A holtak enciklopédiája* című novelláskötete az utóbbiba. Ugyanakkor Pavić szócikkei Danilo Kiš *A holtak enciklopédiája* című művének sors- és életrajzgyűjteményére emlékeztethetnek.

Borges esszéje első olvasásra azért érdemel figyelmet, mert a benne szereplő bőséges hivatkozásnak valóságos alapja van. Borges számára az enciklopédia fogalmilag szorosan összefügg általában a tudástárakkal és mindez a különböző nyelvek jelrendszereivel, ebben az esetben elsődlegesen a mesterséges nyelvekkel. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni – bár éppen erről nem ír Borges –, hogy John Wilkinst nemcsak a Királyi Természettudományos Társaság tanácsa kérte fel könyve írására, de a téma ötletét is ők adták. Borges Fritz Mauthnerre idézve arról ír, hogy egy

---

³ Michel FOUCAULT, *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*, Osiris, Budapest, 2000, 9.

⁴ H. NAGY Péter, *A lexikon mint a lehetséges történelmek archívuma* (Milorad Pavić: *Kazár szótár*), = *Uő., Kalligráfia és szignifikáció. Tanulmányok, kritikák*, Vár ucca tizenhét Könyvek, Veszprém, 1997, 50.

mesterséges nyelv „egyetemes jelrendszer és titkos enciklopédia is.”⁵ A mesterséges nyelvek rendszere annyiban viselkedhet, illetve használható titkos enciklopédiaként, amennyiben a Borges-esszében felsorolt mesterséges nyelvekre vonatkozik a megállapítás. Ezek ugyanis jelrendszerükkel és morfémaik felépítésével mindig valamely ábécé megelőlegezett rendjét követik, akár csak az enciklopédiák, illetve a szótárak, másrészt analitikus felépítésük miatt jelrendszerük sorrendiségében közvetlenül kódolva van az a külső szemlélő számára akár titkosnak is nevezhető tartalom, közlésegység, mely nem pusztán jelentésüket adja, hanem olyasféle miniatúr leírásaként is viselkedhet, mint egy szócikk, pontosabban: ezekben az enciklopédiákban a szó lesz saját szócikke, önmagát értelmezve.⁶ Foucault rámutat az ábécé önkényes rendjének előnyére, a gondolkodástól független voltára,⁷ illetve nyelven kívüliségére. Mindezek képessé teszik arra, hogy segítségével kvázi egzakt rendbe foglalható legyen a tudás.

Úgy tűnik, John Wilkins megalkotta a tökéletes nyelvet, még ha csak a követelményrendszer szintjén is: felépítette mindazon táblázatokat és szerkezeti vázakat, melyekre aztán már bárki felhelyezheti az aktuális egységeket, kicsit Mengyelejev periódusos rendszerére emlékeztetően. A valóságban azonban éppen a táblázatokkal jelentkezik a probléma, bár Foucault szerint a tudásépítés és tárolás szempontjából kitüntetett hely a táblázat: „ez az a hely, ahol emberemlékezet óta a nyelv kereszteződik a térrel.”⁸ De létezik tér nélküli gondolkodás is, ahogy erről H. Nagy Péter ír, a hely és a név diszharmoniját tételező módszer alapíthatja ezt a gondolkodást.⁹ A táblázatok rendszere az, ami a Foucault által említett *Jórávaló ismeretek égi gyűjteménye*¹⁰ című kínai műhöz teszi hasonlatossá Borges számára Wilkins analitikus nyelvének rendszerét. Borges az osztá-

---

⁵ Jorge Luis BORGES, *Az örökkévalóság története. Esszék. Válogatott művei II*, Európa, Budapest, 1999, 278.

⁶ Vö. ezzel 4. jegyzet, 50.

⁷ 3. jegyzet, 10.

⁸ *I. m.*, 11.

⁹ 4. jegyzet, 50.

¹⁰ Ennek a műnek a létezését az általam tanulmányozott szakirodalmak közül egyik sem igazolta megnyugtatóan. Általában Borges esszéjére hivatkoznak, akár csak Foucault. Fung YU-LAN *A kínai filozófia rövid története*, vagy Jacques GERNET *A kínai civilizáció története* című művében szintén hiába kerestem az enciklopédiát, bár Gernet-nél szerepelnek az adott korra (Kr. e. 6. század) vonatkozó év- és szer-
tartáskönyvek.

lyozás, vagyis a rendteremtés önkényességére hívja fel a figyelmet, de nemcsak az említett művek esetében.¹¹ Rámutat, hogy minden emberi rendszerépítés eleve önkényes, ezért, vagy ezzel együtt pontatlan, mégpedig azért, mert „nem tudjuk, hogy mi az univerzum”.¹² Azaz ember nem képes átlátni, megérteni az univerzumot. Ha ez mégis megtörténne, akkor adva lenne egy minden szempontból érvényes leírása a kozmosz rendjének, vagy ha úgy tetszik, egy minden szempontból érvényes, az univerzumra vonatkozó rendszer. A megértés hiányából viszont vagy az következik, hogy a kozmoszban nincs rend, vagy pedig az, hogy van, de az ember számára megismerhetetlen, így egy humán megközelítés számára a két eredmény gyakorlatilag azonos. Borges ennél is tovább lép:

azt is feltételezhetjük, hogy nincs is univerzum abban a szerves, egységes létet feltételező értelemben, amelyet eme nagy szó jelöl. Ha pedig van, meg kellene fejtenünk a célját; meg kellene fejtenünk Isten titkos szótárának a szavait, meghatározásait, etimológiáit, szinonimáit.¹³

Borges okfejtése azt feltételezi, hogy a kozmosz leírható enciklopédikusán, holott a tudástárak létrehozása – ahogy arról Foucault értekezik *A szavak és a dolgok Előszavában* – mindössze egy lehetséges emberi módszer a világ kiismerésére. „Az enciklopédia vagy lexikon tehát a dolgok rendjének ‘helye’, amit egy kultúra fundamentális kódjai írnak, szövegesítanak” – írja H. Nagy Péter,¹⁴ de a rend, sőt a hely sem szigorú tény ebben az esetben, pusztán emberi kódolás eredménye. A metafizikai értelemben vett „abszolút könyv”, illetve abszolút gyűjtemény fikció.¹⁵ John Wilkins jelrendszerével kapcsolatban ott is kérdések merülhetnek fel, ahol Borges is úgy gondolta Mauthnerrel együtt, hogy kiválóan működhet az efféle mesterséges nyelv, akár titkos enciklopédiaként. Paul Feyerabend *Három dialógus a tudásról* című művében mutat rá arra, hogy az sem egyértelmű, hogy mit tekintünk definíciónak és mit a definíció tárgyának, mert még ez a kettő is felcserélhető. Ez pedig oda vezet, hogy szócikk és szó nem egyesíthető lesz, hanem felcserélhető, tehát nem erős

---

¹¹ 5. jegyzet, 278–280.

¹² *I. m.*, 280.

¹³ *I. m.*, 280.

¹⁴ 4. jegyzet, 50.

¹⁵ *I. m.*, 66.

rend jön létre, hanem a rendetlenség fokozódik.¹⁶ Foucault ennek megfeleltethetően tartalom és forma elválaszthatóságának problémájára mutat rá.¹⁷ Ha a tudás és például a számok között valamely enciklopédikus megfeleltetést lehetne találni, akkor talán megoldható lenne a probléma, de ahogy Feyerabend írja, a tudás társadalmi jelenség, és mint ilyen, egzakt módon nem meghatározható.¹⁸ Amellett persze, hogy az emberi meghatározások megismerhető határok közé sorolják például a tudást, hogy egyáltalán valamit meg lehessen állapítani róla, még ezek a határok sem tekinthetők megnyugtatóan állandónak. Egyrészt „nem nehéz olyan szituációkat modellálni, amelyek a tudás határait mutatnak rá” – írja Feyerabend, másrészt képesek vagyunk elmélkedni olyan problémákon, melyek meghaladják az ember értelmi képességeit (Borges egyik kedvence például a végtelen).¹⁹

Foucault úgy látja, habár Borges említett esszéjében elvárás szinten végül tételez egy olyan tudományos rendszert, melynek segítségével a kozmosz megismerhető, valójában azonban stílusosan arra utal, hogy ez pusztán hipotetikus, avagy ideális rendszer. Másrészt *A John Wilkins féle analitikus nyelv* az, amely bizonyítja, hogy hely és név közössége elveszett,²⁰ bár talán helyesebb volna azt írni, hogy sohasem volt. Mindebből az következik, hogy míg Feyerabend egyik beszélője számára a tudás társadalmi jelenséggé válik, addig Foucault a „dolgok”, a kultúra és a civilizáció kódjainak enciklopédikus rendjét utalja csupán a társadalom szintjére, míg a tudományokat, elsősorban a filozófiát mindezen kívül helyezi el, mint amelyek magyarázzák és szervezik a rendet.²¹ Mindezzel együtt Feyerabend és Foucault is azt kutatja, hogy egyáltalán milyen módon jött és jöhetett létre tudás, és hogyan keletkeztek a megismerés általunk ma-

---

¹⁶ „Jack: (...) Van egy hosszú kifejezésed, ami a cél szempontjából nem felel meg, ezért úgy döntesz, hogy bevezetsz egy rövidítést, és az a mondat, amely megmondja, hogy mi mit rövidít, az lesz a definíció.

Arthur: Csakhogy a helyzet itt éppen a fordítottja annak, amiről te beszélsz! A tudás már adva van, (...) na és ezt az egész ormótlan gyülekezetet kellene most (...) egy rövid formulával leírnia. Nem egy hosszú formula rövidítéséről van tehát szó, hanem arról, hogy egy közös nevezőt találjanak e tarkabarka, ráadásul állandóan változó gyülekezet elemei számára.” 2. jegyzet, 31.

¹⁷ 3. jegyzet, 11.

¹⁸ 2. jegyzet, 39.

¹⁹ *I. m.*, 67.

²⁰ 3. jegyzet, 12.

²¹ *I. m.*, 14.

napság ismert legkülönbözőbb formái.²² *A szavak és a dolgok* írója oda jut el az *Előszó* végére, hogy kimondja: az ember csupán a tudás egy alakzata, körülbelül kétszáz éve „találták föl”, s optimistán úgy véli, mihelyt a tudás új formájára ébred, el is tűnik majd ez a segédeszköz.²³ Talán a nyugati kultúra és civilizáció *szubjektum, én* fogalmára gondolhatott, melyről Földényi F. László azt írja *Az emlékezés szobrai* című esszéjében, hogy máig komoly teherként jelent a kultúrának és a civilizációnak.²⁴ Avram Brankovićnak a *Kazár szótárban* szereplő története szerint, mely Ádámról, Krisztus fivérééről szól, a kazár álomvadász papok által összeállított életrajzok, melyekből az időben újraépíthető Ádám teste, névtelenek, mivel a megvilágosodás pillanatában mindenki elveszíti individuum voltát, és Ádám részévé válik.²⁵

Milorad Pavić *Kazár szótára* *A John Wilkins-féle analitikus nyelvvel szemben* bőségesen alkalmazza az áldokumentarizmus trükkjeit. Először is egészen kicsi eltéréssel pontatlan évszámokat ad meg az *Elöljáró megjegyzésekben*.²⁶ A dunacsébi késő avar kori temető „kazárosítása” is figyelemre méltó.²⁷ Isajlo Suk professzor szócikkében szerepel a professzor egyik tudományos cikkének rövid részlete, melyről első olvasásra az állapítható meg, hogy sem retorikailag, sem stilisztikailag nem felel meg a tudomány követelményrendszerének. Sokkal inkább illeszkedik a szótárregény nagy részét kitevő igen jellegzetes elbeszélői módhoz, melynek ismerve a homályos fogalmazás és a fontoskodó titkolózás mellett a kissé érzélgős líraiság. A tudományos tények szándékos összezavarása, pseudo-elemekkel való elegyítése is felismerhető. A cikk írója arról tudósít, hogy a sírok rendetlenül, véletlenszerűen helyezkednek el, a valóságban tájolásuk Nyugat-Délnyugat, Kelet-Északkelet, így véletlenül sem Jeruzsálem a földrajzi irány, mint a regényben. A sírokban található állati eredetű maradványok leírása a valósággal egyező, ahogy a lovastemetkezések említése is, de szó sincs arról, hogy férfiak és nők valamely bonyo-

---

²² *I. m.*, 15–16.

²³ *I. m.*, 17.

²⁴ FÖLDÉNYI F. László, *Az emlékezés szobrai. Egy új nyelv kihívása az emlékműszobrászatban*, = *Uő.*, *Az ész álma*, 33 esszé 2000–2007, Kalligram, Pozsony, 2008, 171–172.

²⁵ 1. jegyzet, 202.

²⁶ Például a Hérakleiosz bizánci császárral kötött szövetség nem 627-es, hanem 620-as (ix.), Szvjatoszláv herceg nem 943-ban foglalta el a kazár fővárost, hanem 965-ben (x.) Később a keresztény szöveget a fenti adatokkal is ellentmondásba kerül, amikor a bizánci kapcsolatfelvételt 700 körülre teszi – *i. m.*, 40.

²⁷ *I. m.*, x., 34–35.

lult, nevetséges és talán obszcén rituálé alapján közös sírban nyugodnának. A leglényegesebb különbség a tudományos kutatások és Suk professzor munkája között az elhunytak etnikai meghatározása. A temető területén három, jól elkülöníthető népesség nyugszik: avarok, keresztények, és (valószínűsíthetően) zsidók, tehát nem homogén az anyag.²⁸ A *Kazár szótár* elbeszélője mesterien használja ki a Pszeudo-Kalliszthenésszel kapcsolatos filológiai és kultúrtörténeti tévedéseket.²⁹ J. A. Iljinszkij, Cirill és Metód kutatója a vizsgált kiadásokban következetesen G. A. Iljinszkij.³⁰ Hasonlóan furfangos Szpandzsárd Al-Bekri szócikkének szakirodalmi hivatkozása,³¹ mivel valóban létező és pontos, csak hogy az ibériai félszigeten élt arab tudós sohasem írt a kazárokról. Három művet tulajdonítanak neki, ebből kettő jobbára földrajzi jellegű, de nem érinti sem Kelet-Európát, sem Közép-Ázsiát, egy pedig gyógyszerészeti.

A kazár hitvita dátuma a szótár keresztény részében 861,³² míg a legújabb történeti kutatások 730 körülre teszik az áttérés kezdetét, és 800 körüli időpontra a judaizmus elterjedését. Az iszlám kötet ugyanezt az eseményt 731 utánra keltezi,³³ akárcsak a zsidó szószerkesztet, mely a zsidó hit kazáriai elterjedését a szakirodalomnak megfelelően tünteti fel.³⁴ Ezzel összefüggésben Ateh hercegnő a keresztény és az iszlám könyvben a 9., míg a zsidóban a 8. században élt. Furcsa következetlenség Oszlopos Gergely szócikkében, hogy a három török íjász fejenként öt nyilat lőhet rá, melyek összege tizenöt, Gergely mégis tizenhét lövést számol, mielőtt meghalna.³⁵ Persze lehet, hogy ez is csak a törökök hitszegő magatartását jelzi a regényben. Ibn Hadras (az angol fordításban: Ibn Haderash) iszlám sátán költeményeivel kapcsolatban felmerülhet az olvasóban Salman Rushdie négy évvel később publikált *Satanic Verses* című regénye, annál is inkább, mert Ibn Hadras szócikke szerint al-Mazrubáni a 12. században felvette az ördög verseit egy démonok által írt antológiába, s erről az antológiáról Abu l-Alá al-Maarri tudósításából értesülhetünk.³⁶ Al-Mazru-

---

²⁸ *I. m.*, 65–66.

²⁹ *I. m.*, xiii.

³⁰ *I. m.*, 33. Milorad PAVIĆ, *Dictionary of the Khazars. A Lexicon Novel*, Male edition (trans. Christina PRIBIĆEVIĆ-ZORIĆ), Vintage Books, New York, 1989, 29.

³¹ 1. jegyzet, 73.

³² *I. m.*, 36, 48.

³³ *I. m.*, 74.

³⁴ *I. m.*, 135–136, 139.

³⁵ *I. m.*, 48–49. és 30. jegyzetben említett mű, 42.

³⁶ 1. jegyzet, 79.

báni neve Pavić művén és a rá való hivatkozásokon kívül még sehol sem bukkant fel, Abu l-Alá al-Maarri azonban valóban létező költő volt, csak-hogy a 10–11. században élt, így oly mértékben idézhetett egy 12. századi antológiát, amennyiben a *Satanic Verses* hathatott a *Kazár szótár*ra. A héber szöszedet szerint a Morava partján történt, hogy a menádok széttépték Apollónt.³⁷ A Morava valóban az egykori Thrákiában ered, így akár igaz is lehetne a megjegyzés, ha a feldühödött bakkhánsnők nem Orpheust tépték volna szét. A *Kazár szótár* egyik legszövevényesebb ellentmondása a *Nagy pergamen* történetére vonatkozik, mely az egy kazár követ bőrének teljes felületére tetovált kazár történelmet tartalmazta. A követ

Egyik hüvelykujján a Kijev elleni kazár támadást ábrázolták 862-ből, de mivel ez a hüvelykujja állandóan gennyedzett a nevezett ostromban kapott sebtől, a kép elmosódott, és örök rejtély maradt, mert abban az időpontban, amikor a követet Konstantinápolyba küldték, az ostrom még el sem kezdődött: kereken két évtizedet kellett várni rá.³⁸

Ezúttal szándékos ellentmondásról van szó, melynek jelzésértékét az elbeszélő nyilvánvalóvá tette. Rejtőzik azonban itt egy másik ellentmondás is. Az egyik bizánci arisztokrata magas összeget fizetett a követnek a második nagy kazár év történetéért, melyet a jobb kezén hordott. Az egyezés értelmében vágták le a követ kezét.³⁹ A történet elején a nagy évvel kapcsolatban ugyanerről a kézről azt tudjuk meg, hogy valamely büntetés végrehajtásakor csapták le.⁴⁰

Meggondolásra érdemes, hogy a 17. századi „álomvadászok” vagy szótárírók, de több mellékszereplő is, olyan egykor létezett személy nevét kapták, akiknek az irodalommal, a tudományokkal vagy a könyvekkel-könyvészzettel volt kapcsolatuk. Avram Branković szerb író volt a 19. században, de az olvasónak Brankovics György (1830. Köpcsény–1907. Karlóca) karlócai érsek és szerb pátriárka is eszébe juthat, amellet, hogy a Brankovićok élénk tevékenységet fejtettek ki a 15. századi magyar történelemben. Később az ál-Brankovićok között is került egy Avram (1596–1630). Abu al-Maszúdi arab történetíró volt a 10. században, és valóban tudósított a kazárokról, ahogy más török népekről is.⁴¹ Abu Muávija Mo-

---

³⁷ I. m., 128.

³⁸ I. m., 43.

³⁹ I. m., 43.

⁴⁰ I. m., 41. Vö. ezzel 4. jegyzet, 59–60.

⁴¹ 1. jegyzet, 74.

hamed sógora, az iszlám ötödik kalifája volt, az Omajjád-dinasztia alapítója. Al-Muqaddaszi 10. századi arab földrajztudós volt, aki többek között arról a térségről is tudósított, mely Kazária részét képezte. Ibn al-Szaffár 11. századi ibériai arab csillagász. Júda Halévi saját jogán szerepel a regényben, mint ahogy valóban megírta a kazárokról szóló művét.⁴² Gerson ben Selomo Kohen a 16. század elején Prágában megalapította a Gersonidák könyvnyomdász családját. Az első volt, aki héber betűket készített és nyomtatott Prágában. Végül fölidézhetjük még Kohn Sámuel (1841. Baja–1920. Budapest) budapesti főrabbi nevét, aki teológus és történész volt. H. Nagy Péter ír a *Kazár szótár* 17. és 20. századi „álomvadászai” közötti kapcsolatáról is.⁴³ A 20. századi „álomvadászok”, mindhárman tudósok, s sorsukkal azt példázzák, hogy a tudomány nem határtalan. Problémájuk éppen abból adódik, hogy nincs valós átjárás, információcsere a kultúrák, főképpen a három monoteista vallás kultúrái között. Legalábbis az elbeszélő szerint.

A *Kazár szótár* szerint az első kazár enciklopédia Ateh hercegnő parancsára készült, és már ez a szótár is eklektikus volt, nemcsak az álmodkat rögzítették benne, de az álomvadászok életrajzát, sőt mindent, amit csak összefüggésbe tudtak hozni mindezzel.⁴⁴ A felosztás, a táblázat megállapítása, azaz a tudományos határok felállításának borgesi, illetve foucault-i problémájába ütközik az olvasó. A szótár szerint az álomvadászok Ádám Ruháni, avagy Ádám Kadmon, az első ember mitikus testét állítják össze.⁴⁵ Ez az egykor(?) egész korpusz a kozmoszt jelképezi, tehát az álomvadász kazár enciklopédiák törekvése megegyezik Borges elméletének céljával: az univerzum teljességének megértésével. A *Kazár szótár Elöljáró megjegyzéseiből* kiderül, hogy a szótár saját magára utal, amennyiben a későbbiek folyamán a három kötetben szereplő cselekménytörredékeket mint saját keletkezés- és alakulástörténetét előlegezi meg.⁴⁶ Joannes Daubmannusnak, a regény nyomdász és könyvkiadó hősének tulajdonítja az elbeszélő az érdemet, hogy a kazár hitvita több száz éven keresztül nyúló történetének egybefoglalására a szótárformát találta a legmegfelelőbbnek. A történeti valóságban is létezett egy Joannes Daubmannus, aki szintén Poroszországban volt nyomdász és könyvkiadó, de több mint száz évvel a *Kazár szótár* nyomdásza előtt. A történet, illetve

---

⁴² I. m., 128–130.

⁴³ 4. jegyzet, 57–58.

⁴⁴ 1. jegyzet, 95.

⁴⁵ I. m., 96, 144.

⁴⁶ I. m., xi.

a történetek széttartóak, a különböző egységek közti kapcsolatok egyszerűen esetlegesek és többretegűen szorosak. Mintha a kazár szöszedetek az univerzumot képeznék le: bonyolultságukba és átláthatatlanságukba a hazugság és a megtévesztés is jócskán beletartozik. A kazárok történetét elmondani tehát olyan, mint a kozmosz törvényszerűségeit kimutatni és rendbe-rendszerbe állítani.

A *Kazár szótár* elbeszélői által a befogadók felé támasztott követelményekkel kapcsolatban olyan kérdések is felmerülhetnek, melyek nem megnyugtató értelemben tágítják a társadalmi-politikai kategóriák felé a tudomány, avagy az irodalom, az esztétika határait. Milyennek látjuk ma a kazárokat? Pontosabban *akarjuk-e látni őket egyáltalán valahogy?* Még pontosabban a nomád társadalmakkal és a kora középkorral foglalkozó tudósokon kívül érdekelhetik-e például a *Kazár szótár* olvasóit a föltehetőleg nyugati türk eredetű kazárok? A szótár által nélkülözhetetlennek nevezett kiegészítések fontossága és jogossága az első kérdés miatt kérdőjeleződik meg, sőt éppen a regény fiktív tényekből építkező teremtett világának látszik ellenszegülni, ráadásul ezek a kiegészítések (melyek a történészeket és régészeket is foglalkoztató kazárookra vonatkoznak, nem pedig a szótár kazárjaira) nem az elkallódott forrásokat helyettesítik, hanem verifikálni próbálnak olyan történelmi allegóriákat, melyek nem a regény teréhez tartoznak, hanem talán Milorad Pavić személyes történeti-politikai elképzeléseikhez.⁴⁷ A szimulált régészeti beszámolókat ebből következően(?) gyakorta olyan költőiség hatja át, ami megnehezíti, helyenként el is lehetetleníti az értelmezést, mintha a szimulátor azt szeretné rejtélyes nyelvezetével eltitkolni, hogy nincs semmi titkolni (vagy mondani?) valója.⁴⁸ Talán nem szerzői ösztönzésre, hanem a Fórum Könyvkiadó

---

⁴⁷ A szerző a *Kazár szótár* írásának idején még talán inkább „bizáncinak” tartotta magát, mint szerbnek, erre utalnak többek között a Szent Cirillről szóló szócikk szlávokkal és a szláv nyelvvel kapcsolatos nem éppen hízelgő megjegyzései és hasonlatai (*i. m.*, 31–32). A közép-európai nemzetek eltérő történelemszemléletére jellemző, ahogy Pavić a szerb történelem kiemelkedő személyiségeit kezeli szép-irodalmi műveiben, királlyá téve fejedelmet (Milorad PAVIĆ, *A tüsszögő ikon. Elbeszélések*, Fórum, Újvidék–Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó Pécs, 1993, 27.), vagy a korban magyar végvár Nándorfehérvárt Stefan Lazarević „fejedelmi székhelyévé” álmódva (*i. m.*, 146).

⁴⁸ 1. jegyzet, 66. Hasonló a helyzet a *Széletasz* című novellával is, ahol a titokzatosan bonyolultként leírt atlaszról a figyelmes olvasó számára kiderül, hogy közönséges sakktabla (47. jegyzetben említett mű, 148). Svetlana SLAPŠAK fölhívja a figyelmet arra, hogy az ilyen típusú titkolózás az invenció hiányát hivatott eltitkolni. Uő.: *A régészeten túl*, 2000, 1992/7.

tervének köszönhetően került az első magyar nyelvű kiadás belső borítóra az a népvándorlás kori Kelet-Európát és Közép-Ázsiát ábrázoló történelemtudományos megalapozottságú térkép, mely a magyar történelem-oktatásban az atlaszok gyakori szereplője. Miért választotta a kiadó ezt a tudományos terméket díszítő motívumként? Lehetne megfeleléseket találni a tudományos szempontú vizsgálatok és a szépirodalmi teljesítmény között, ezek azonban még jobban összezavarják az eredendően homályos szöveget, ráadásul a tudomány úgynevezett „tényei” főképpen Paul Feyerabend vagy Hans Peter Duerr munkásságának köszönhetően sokat veszítettek objektív értékükből,⁴⁹ ahogy erre éppen a *Kazár szótár* kapcsán Peter Michalovič mutat rá.⁵⁰ Például a kazárok ikernépeére vonatkozó, s a *Kazár szótár*ból származó ismereteket vegyük úgy, mint a keleti türk birodalomra vonatkozó megjegyzést? Vagy kezeljük etnográfiai kijelentésként, ahogy a fekete–fehér hunok, magyarok vagy kunok megkülönböztetését szokták elemezni? Hiszen fekete és fehér kazárokról ír a szótár iszlám kötete. Esetleg a szakrális kettős királyság megnyilvánulásának tekintjük ezt az információt? Van az ilyen szempontú megközelítéseknek jogosultsága egy esztétikai vizsgálódás során? Miodrag Jauković fölhívja a figyelmet arra, hogy Pavić szeret a tudományos történetiség fényében tetszelegni. Csakhogy, Michalovič egyik gondolatébresztő kérdését idézve: „De valóban olyan nagy szakadék tátong Irodalom és Történelem között? Nem tudom, más országokban hogy van, de nálunk nincs nagy különbség.”

A *Kazár szótár* lomtárszerű gyűjteményének – melynek egyedei között nyelvi jellegükön kívül álló rendszer, az ábécé tart rendet – analógiája a regényben dr. Abu-Kabír Muávija által összeszedett tárgyak „véletlen múzeuma”, melyben megtalálható Avram Branković tevenyerge és kazár papagája, amit Nikon Sevast elnémít, később mégis Ateh hercegnő kazár verseit éneklí az arab tudósnak; Ateh hercegnő csengettyús köntöse, melynek csengettyúi szerzői következetlenség(?) miatt Branković tevenyergére⁵¹ kerülnek át, vagy Mukkaddaszi ketrece. Hasonló magángyűj-

---

⁴⁹ Paul FEYERABEND, *A módszer ellen*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2002; Hans Peter DUERR, *Sem Isten – sem mérték. Anarchista észrevételek a tudat- és ismeretelméletről*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1998. A két szerző levelezésben állt egymással, amely életművük fontos része, különösen Duerr esetében, aki sajtó alá rendezte ezt az anyagot.

⁵⁰ Peter MICHALOVIČ, *Az interpretáció ellentmondásai a Kazár szótár ürügyén*, Kalligram, Pozsony 1995/1–2, 24.

⁵¹ 1. jegyzet, 116–117.

teményről van szó ebben az esetben, mint amilyeneket Foucault említ a 16. századból, illetve az azt megelőző időkből. Ettől eltérő Avram Branković és Sámuel Koen könyvtára,⁵² melyek szigorúan egy bizonyos szakterület forrásaival foglalkoznak, a kazár hitvitáéval, bár Branković szakáll-múzeuma újfent a főúri magángyűjtemények extravaganciáját idézi. Hasonlóan különleges gyűjtemény az Ovčar-szorosbeli templomok freskóinak sorozata, melyeket Nikon Sevast, a keresztény ördög készített a 17. században 20. századi önmaga számára emlékeztetőnek.⁵³ Sevast festő tevékenységét szótárkészítésként magyarázza: képeivel a színek szótárát állítja össze, olyan rendet, melyből az aktuális szemlélő (irodalmi példa esetében: olvasó) állítja össze a műalkotást.⁵⁴ A szótár mint gyűjtemény speciális változata lehet a mappa, az atlasz, melynek mindig különleges kapcsolata volt az asztrológiával, a zodiákus jegyeivel – ezek többször felbukkanva központi helyet foglalnak el a *Kazár szótárban* is. Sámuel Koen az ég, a föld, a csillagok és városok mappáit gyűjtve ismeri fel, hogy összekeverte Jeruzsálemet Konstantinápolyval.⁵⁵ Averkije Skila vívómester fő műve egy atlasz, mely az általa feltalált kardvágások gyűjteménye, a zodiákus jegyeinek megfelelően. Ez a mappa a szerző, Skila életét és személyiségét is rendszerbe szerette volna foglalni, a tudás rendszerezésével párhuzamosan.⁵⁶ Ahogy Pavić regényében az ábécé betűi adják a rendszert, pontosan olyan szerepe van Skila művében a zodiákusnak, tehát téved, aki azt hiszi, hogy különleges, asztrológiai tudást hordoz a mappa, ahogy Pavić művében sincs nyelvi jelölő szerepe az ábécé rendjének, a szövegkohéziót hivatott pótolni. Ennek megfelelően maga a csillagok égi rendje is mindenütt jelentés nélküli jelölő a regényben, erre legjobb példa a Jusuf Maszúdi szócikkéből vett idézet: „Hangszerét a csillagképek szerint hangolta, és játéka is azokhoz igazodott.”⁵⁷ Ez a közlés-egység semmit nem tesz hozzá sem a regényhez, sem a zene- vagy az asztrológiatörténethez, mindössze egy jelentéssel nem bíró homályos utalást hoz létre a zodiákus rendszere és a szótárregény bizonyos részletei között, hiszen köztudott, hogy a zodiákus minden jegyéhez egy hang tartozik, ezzel azonban a lant (sárgi, úd) tiszta kvart hangolása nem feltétlenül függ össze, pontosabban nem bír különleges többletjelentéssel a kvart

---

⁵² *I. m.*, 21–22, 153–154.

⁵³ *I. m.*, 49–50.

⁵⁴ *I. m.*, 52.

⁵⁵ *I. m.*, 146.

⁵⁶ *I. m.*, 54, 56, 111.

⁵⁷ *I. m.*, 93.

hangolás és például a szűzzel kezdődő zodiákus sor megfeleltetése. Ehhez kapcsolódóan a sátán híres ujjrendje is önkényesen lett kijelölve a regényben,⁵⁸ egy egyszerű f-moll 7-es.

Visszatérve Abu-Kabír Muávija gyűjteményéhez, illetve annak kialakulásához, szinte a kozmosz káoszából való megszületésének lehet tanúja az olvasó. Muávija professzor apja régi angol és francia újságjainak hirdetéseit tanulmányozza véletlenszerűen, majd válaszol a közel száz éves hirdetésekre, s ez az aktus hozza létre a gyűjteményt, mely eleinte ugyanolyan kaotikus, mint a hirdetések, de lassanként valamely matematikai rendnek, vagy haladványnak megfelelően két részre kezd elkülönülni: egy értelmezhetőnek és egy értelmezhetetlennek tűnőre. Előbbiről kiderül, hogy egy régi, álmok gyógyítását végző, vagy álmokkal gyógyító kórház, vagy intézet felszerelése, utóbbiról pedig egy számítógépes matematikai vizsgálat során, hogy csupán abban az esetben lehet értelmet tulajdonítani együttesüknek, ha az egykori *Kazár szótár*ra vonatkoznak.⁵⁹ Nem feltétlenül az elsőre értelmesnek tűnő vizsgálati – gondolati rendszer követése vezet helyes következtetések levonására, vagy olyan kutatási irányba, mely valóban értékkel bír a kultúra vagy a civilizáció éppen fennálló idejében, ezt a gyógyászati segédeszközök és a *Kazár szótár* relikviái közti kapcsolat is bizonyíthatja.

Daubmannus kiadása annyiban nevezhető szótárnak, amennyiben jobb híján az éppen aktuális nyelv és írásmód ábécérendjébe gyűjtve csoportosítja mindazt az információt, amely valamely módon egyáltalán kapcsolatba hozható a kazár kérdésnek nevezett problémakörrel, melynek az évszázadok során egyre kevesebb köze lesz a műben szereplő kazárokhhoz. A szótárforma csupán egy lehetőség arra, hogy elbeszélhető legyen az elbeszélhetetlen, mely a mű tárgya. Az ábécé rendje, annak ellenére, hogy a nyelvi jelrendszert kifejező betűkből áll, nyelven kívüli, főként pedig szövegen kívüli forma, az olvasói gyakorlat során megszkott kohéziós erőt hivatott tehát pótolni, bár ez csak abban az értelemben sikerül neki, hogy egymás mellé rendel különböző szövegtesteket, a befogadóra marad, hogy a modernség utáni irodalmakban a nyomozóéhoz

---

⁵⁸ *I. m.*, 119.

⁵⁹ *I. m.*, 114–117. Megjegyzésre érdemes, hogy ez a módszer hasonlít arra, ahogy E. A. Poe *Az ellopott levél* című novellájában Dupin, illetve később az olvasó megoldja a rejtélyt. Edgar Allan Poe, *The Complete Illustrated Stories and Poems*, Chancellor Press, London, 1994, 319–333.

hasonlított módszerekkel összerakja magának a művet.⁶⁰ Ráadásul a lexikon, illetve a szótár nyelvi univerzuma középpont nélküli, rhizomatikus, pontosabban bármelyik szócikk lehet a középpont, így szinte végtelen számú olvasási lehetőség elképzelhető.⁶¹ Az effajta gyűjtemény a detektívtörténetek, vagy a zen koanok⁶² mellett Boccaccio *Dekameronját* vagy *Az ezeregyéjszaka meséit* is eszünkbe juttathatja, utóbbit, mivel a szótárba illesztett rövid történetek az arab mesegyűjteményben olvashatókhoz hasonlóan kis bevezető félmondatot kapnak, mellyel (és külön betűtípusukkal) elkülönülnek a főszövegtől (ha van egyáltalán főszöveg). Joannes Daubmannus héber szócikkében pedig Heine *Téli regéje* egy részletének romlott változata szerepel.⁶³ Olyan enciklopédikus igényű szöveg-együttessel van tehát dolgunk, amely kizárólag az írásbeliség hagyományozódását tekinti követendő szabályrendszernek, ahogy erről Aldrovandi kapcsán Michel Foucault is értekezik.⁶⁴ Ha nem tehetünk érvényes kijelentéseket arról a kozmoszról, avagy káoszról, melyben élünk adott, még fennáll a lehetősége annak, hogy olyan modellt, vagy alternatív valóságot teremtsünk, mely engedelmeskedik az általunk megalkotott törvényszerűségeknek. Ebből a szempontból nem valószínű, hogy a szótár-, illetve lexikonregények tudománytalan mátrixokat provokálnak, sokkal inkább elképzelhető az, hogy az emberi tudományosság eredendő esendőségére és határaitra mutatnak rá.

---

⁶⁰ H. Nagy Péter az enciklopédia kozmikus-univerzális tulajdonságaira utal a *Kazár szótárt* elemezvén. 4. jegyzet, 50. A krimi elbeszélői módszereit is kimutatja a regényben, *i. m.*, 63.

⁶¹ *I. m.*, 50.

⁶² A *Kazár csupor*, 1. jegyzet, 135.

⁶³ *I. m.*, 127.

⁶⁴ 3. jegyzet, 60.